

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.400760>

Скрипниченко Ю. Ф.,
вчитель історії, магістр управління
навчальним закладом, здобувач
кафедри історії України
ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.

ПРИМУСОВЕ ВИВЕЗЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ ХАРКІВЩИНИ ДО НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ.

Дослідження присвячене актуальній на сьогоднішній день в історичній науці проблеми: а саме примусове вивезення населення окупованої Харківщини до мілітаристської Німеччини. Головний зміст складає аналіз нацистської вербувальної кампанії в період осінь 1942 - серпень 1943рр. Значна увага приділяється розкриттю форм, методів гітлерівської вербувальної кампанії щодо примусового вивезення населення до нацистської Німеччини. На основі аналізу наукових праць Т. В. Пастушенко, Л. Н. Камінського, О. В. Дякової, інших відомих вітчизняних і зарубіжних істориків і використання матеріалів Державного архіву Харківської області встановлено те, що вивезення населення окупованого міста і області у період осінь 1942 - серпень 1943рр., носило примусовий, тотальний характер.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація, вербувальна кампанія, примусовий характер.

Ю. Ф. Скрипниченко **ПРИНУДИТЕЛЬНЫЙ ВЫВОЗ НАСЕЛЕНИЯ ОККУПИРОВАННОГО ХАРЬКОВА В НАЦИСТСКУЮ ГЕРМАНИЮ**

Исследование посвящено актуальной на сегодняшний день в исторической науке проблемы: а именно принудительному вывозу населения оккупированной Харьковщины в милитаристскую Германию. Главное содержание составляет анализ нацистской вербовочной кампании в период осень 1942 - август 1943гг. Значительное внимание уделено раскрытию форм, методов гитлеровской вербовочной кампании по поводу принудительного вывоза населения в нацистскую Германию. На основе анализа научных трудов Т. В. Пастушенко, Л. Н.

Каминського, Е. В. Дьяковой, других известных отечественных, зарубежных историков, и использования материалов Государственного архива Харьковской области установлено то, что вывоз населения оккупированного города и области у период осень 1942 - август 1943гг, имел принудительный, тотальный характер.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупация, вербовочная кампания, принудительный характер.

Y. F. Skripnicenko

FORCED REMOVAL OF POPULATIONS OCCUPIED KHARKOV IN NAZI GERMANY

A study dedicated to topical today in historical science issues: namely, the forcible removal of populations occupied Kharkov region in militaristic Germany. The main content is analysis of Nazi recruitment campaign in autumn 1942-August 1943. Considerable attention is paid to the disclosure forms, methods of Hitler's recruitment campaign forced removal of populations in Nazi Germany. Identifies and describes the characteristics of borot'by underground organizations of Kharkov and Kharkov region against the implementation of the life of Nazi plans forced hijacking of civilian population in Germany. This study is complemented by also considering the total number of removed the population of Kharkiv region during the second world war in the Third Reich. Based on the analysis of scientific papers of T. V. Pastushenko, L. N. Kaminsky, H. V. Dyakova and other famous domestic and foreign historians, and the use of materials of Kharkov oblast State Archive established that removal of population okkupirovanogo of the city and region from the period autumn 1942-August 1943 had enforced a total character. In conclusion, the author comes to the conclusion that the problem is little studied and requires further research. Research materials can be used in practical work teachers historical destinations.

Key words: World War II, occupation, verbuval'na campaign, coercion.

Постановка проблеми. Вивчення і всебічне висвітлення трагічних сторінок історії Другої світової війни у сучасній українській науці, здійснюється через переосмислення старих радянських підходів, на основі залучення архівних матеріалів. У передмові до книги Реєнта О. П. «Перечитуючи написане» підкреслено: «В сучасних умовах, коли Україна переживає важливий і складний процес становлення як самостійна і незалежна в усіх відношеннях держава, а також веде пошук шляхів політичної, економічної, юридичної та соціальної інтеграції у світове співтовариство, виникає нагальна потреба переосмислення й всебічного висвітлення сторінок вітчизняної історії, насамперед тих, які впродовж тривалого часу замовчувалися або фальсифікувалися багатьма поколіннями радянських істориків» [1, с.3]. До таких сторінок належить примусове вивезення населення окупованої Харківщини на роботи до нацистської Німеччини, у роки Другої світової війни. У радянські часи, майже ніхто не був зацікавлений в об'єктивному дослідженні даної тематики, чим викликало певну недовіру до представників влади і дослідників зі сторони суспільства. На міжнародній науковій конференції «Україна у Другій світової війни: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)», що відбулася 27 квітня 2010 року в

Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», Володимир Коротенко, у своєму повідомленні «Доля оstarбайтерів: між лещатами двох тоталітарних режимів (за документами Державного архіву Полтавської області) підкреслив: «приховування, замовчування або перекручення владою (радянською чи сучасною) фактів, які можуть щось прояснити, викликають напругу й недовіру в українському суспільстві, а у безпосередніх учасників – гіркоту, роздратування, а іноді й озлоблення» [2, с.462]. Події, пов'язані з примусовою депортацією цивільного населення Харківщини до нацистської Німеччини викликають не тільки наукове обговорення, а й певні протиріччя, які поляризують наше суспільство. Ця тема відновлює не тільки свої позиції в українській історичній науці але й справедливість по відношенню до постраждалого населення Харківщини що було примусово вивезено нацистами до Третього рейху.

Аналіз актуальних досліджень вказує на відсутність ґрунтовних досліджень з історії примусової депортації нацистами цивільного населення Харківщини до Німеччини. На сьогоднішній день, в українській історіографії не має спеціальної праці, яка б саме з наукової точки зору охоплювала історію депортації населення Хар-

ківщини до Третього рейху в роки Другої світової війни. У наукову розробку окремих аспектів обраної теми зробили суттєвий внесок такі дослідники як А. В. Скорбагатов[3], О. В. Дьякова[4;5] та інші. У своїх дослідженнях вони висвітлювали лише питання пов'язані із загальними аспектами примусового вивезення нацистами населення до Третього рейху. Для того, щоб скласти цілісну картину депортації громадян Харкова і області до нацистської Німеччини украї мало подібних досліджень. Складність висвітлення даної тематики обумовлено також недостатньою джерельною базою. Ця обставина визначила актуальність, стала однією із причин вибору теми, мети і завдань даного дослідження.

Актуальність даної статті полягає у якомога швидкому, повному, об'єктивному заповненні в українській історичній науці прогалин історії Другої світової війни, через призму дослідження теми примусової депортації населення Харківщини до Німеччини.

Метою даного дослідження є висвітлення, на основі різноманітних історичних наукових праць, матеріалів Державного архіву Харківської області, теми примусового вивезення населення окупованого Харкова і області на роботи до Третього рейху.

Наступні завдання були визначені для досягнення поставленої мети:

1. Дати перебіг історії примусового вивозу населення Харкова і області до нацистської Німеччини:

2. Описати заходи, які застосовувала окупаційна влада щодо примусового вивезення громадян Харківщини до Третього рейху.

3. В загальних аспектах, охарактеризувати боротьбу підпільних організацій і цивільного населення проти здійснення нацистської планів щодо примусової депортації громадян Харкова і області до Німеччини.

4. Визначити кількість депортованого населення до Третього рейху, під час окупації нацистами території Харківщини і демографічну структуру остарбайтерів.

У період Другої світової війни, однією із найтрагічніших сторінок історії Харківщини для населення Харківщини стала масова депортація населення на примусову працю до Третього рейху. Кампанія по вербуванню робочої сили у Харкові і області здійснювалася окупантами у два етапи: 1. Весна – літо 1942 рр.; 2. Осінь 1942 р. - серпень 1943 р. Вербування населення, на першому етапі носило добровільно-примусовий характер, на другому – примусовий. У даній статті розглянемо більш детально другий етап нацистської вербувальної кампанії на Харківщині.

Добровільний виїзд до Німеччини населення окупованих територій в цілому так і на території Харківщини зокрема, в період осінь 1941- зима 1942 рр., не набув масового характеру. Кількість добровольців, що їхали на роботи до Третього рейху в зазначений період була незначною. Як результат постійно зростаючий дефіцит робочої сили. На протязі першої половини 1942 року ситуація щодо осіб, які б бажали добровільно виїхати до Німеччини не тільки не покращилася а навпаки погіршилася. Із донесення гарнізонного коменданта про вербування у Харкові, за період з 16 травня до 15 серпня 1942 року: «Вербування робітників-фахівців із Харкова для відправлення, яка повинна тривати всіма доступними засобами, тепер наштовхується на значні труднощі тому що, з одного боку, число працездатних чоловіків і жінок постійно скорочується, а з іншого боку, готовність працювати значно знизилася, а заяв від добровольців тепер майже не надходить. Причина частково полягає в тому, що робітники, які повернулися з Німеччини, розповіли мало приємного про поведження з ними, тощо»[4, с.135]. Враховуючи такі обставини, декретом А. Гітлером від 21 березня 1942р., створювалася спеціальна установа «Імперське бюро з використання робочої сили», під керівництвом Ф. Заукеля. Саме на цю установу було покладено організацію масового вивезення населення окупованих територій, яке зобов'язане було працювати на інтереси Третього рейху[6, с.127-129]. Передбачалося мобілізувати на примусові роботи осіб обох статей віком від 15 до 60 років та щоденно депор-

тувати з Рейхскомісаріату «Україна» до Німеччини 6 тис. осіб.

Восени 1942 р. і до кінця окупаційного режиму на території Харківщини тривав другий етап вербування населення. Ускладнюючись посиленням контрпропаганди партизан, розповідей остарбайтерів, які повернулися додому хворими, і листами тих, хто перебував у Третньому рейху, вербування на другому етапі стає примусовим. Доклад керівника тайної поліції і служби безпеки про ситуацію в Харкові, з 23 липня по 9 вересня 1942 року містив такий зміст: «Серед населення спостерігається крайнє негативне відношення до відправки на роботу до Німеччини. Становище таке, що кожен усіма заходами питається уникнути вербування... Про добровільну відправку до Німеччини не може бути й мови»[7, с.89]. У повідомленні німецького командування, яке було опубліковане у щоденному часописі «Нова Україна», від 26 листопада 1942 року, зазначено те, що: «німецькі збройні сили, які понесли такі великі жертви заради звільнення України, не допустять, щоб молоді сильні люди тинялися вулицями і займалися дрібницями. Хто не працює, той повинен бути примусово притягнутий» [7, с.88]. У випадку непокори, залучення людей до праці на користь Німеччиниздійснювалося насильницьким шляхом. У звіті начальника Українського штабу партизанського руху, майора державної безпеки Строкача, від 25 серпня 1942 року, який був опублікований у збірнику «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали»: «про стан економіки тимчасово окупованої ворогом території Харківської області» підкреслюється те, що: «спроби німців провести добровільне вербування робочої сили провалилися, тому, німці розпочали примусово вивозити молодь до Німеччини»[4, с.77]. Відділ праці економічної команди «Харків», проводив організаційну роботу щодо вивезення «остарбайтерів» до Німеччини[8, арк.1;2]. «Уповноважені»(комісари), спираючись на роботу бірж праці діяли на місцях.

Про хід вербувальної кампанії бургомістри усіх районів Харкова щоденно звітували перед Міською Управою. Із розпо-

рядження № 358 по Харківській Міській Управі Обербургомистра Семененка, від 11серпня 1942 року: «Пропоную всім Бургомістрам районів м. Харкова щодня подавати мені відомості про хід вербування до Німеччини, визнаючи кількість тих, що з'явилися до Вербувальної Комісії та кількість тих, хто визнані за придатних і справді виїхали на роботу до Німеччини»[9, арк.20]. У своїх звітах, повідомленнях, представники окупаційної влади обов'язково вказували кількість відправлених громадян до Третього рейху. Референт Скрипка у довідці, від 10 листопада 1942 року до заступника бургомістра 1-го району п. Сугаренка підкреслював те, що з початку 1942 року до Німеччини виїхало 307 осіб [10, арк.40].

Незначними були випадки, коли окупаційна влада Харківщини надавала відмову на примусову відправку населення до Третього рейху. Для того, щоб отримати таку відмову, необхідно було представити вербувальній комісії довідку з змісту роботи, у якій було б підтверджено адміністрацією підприємства, що дана особа дисципліновано, добросовісно працює на потреби німецької економіки. Із довідки, яка була видана Марченком, директором фабрики «Заготзерно», 4 вересня 1942 року, «гр. Болтуновій Дар'ї Федорівні в тому, що вона працює на Першій Кондитерській Фабриці «Заготзерно», яка виконує замовлення Німецької Армії»[11, арк.18].

Крім довідок, адміністрація підприємств могла попрохати вербувальну комісію, щоб найбільш цінних їхніх працівників не забирали на роботи до Третього рейху. «Із прохання керівництва Харківської обласної контори бродильної промисловості, що знаходилася по Сумській, 7 до бургомістру І-го району м. Харкова, за № 1647, від 15 липня 1942 року: «п. Дмитрієва Єлизавета Федорівна зараз працює на посаді друкарки в Об'єднанні бродильної промисловості на Харківщині, що підлягає Німецькому командуванню. Зараз п. Дмитрієва дуже потрібна на роботі в н/об'єднанні, а тому просимо Вас звільнити її від відрядження до Німеччини»[10, арк.10]. Такий же зміст мало і повідомлен-

ня, від 19 січня 1943 року, до бургомістра 10-го району м. Харкова: «Дійсним, повідомляємо Вам, що згідно приказу Штадраткомандатури наш токар Филоненко П. П., проживаючий в Харкові по Великій Сумській вул. № 58 не підлягає мобілізації»[12, арк.5].

Представники окупаційної влади могли також звільнити від мобілізаційних робіт до Третього рейху громадян: за віком; за наявності дітей; молодь, якщо вона навчалася.

Тим громадянам, яким було надано право не їхати до Третього рейху, необхідно було з'явитися до бургомістрату свого району, де їм у паспорті ставили спеціальний штамп про звільнення від поїздки до Німеччини. Із розпорядження заступника бургомістра І-го Шевченківського району м. Харкова п. Сугаренка до кербудів та власників будинків: «Пропонується зобов'язати всіх жінок під розписку, які підлягають явки, та які звільнені від поїздки до Німеччини, з'явитися до Бургомістрату до 15-го вересня для відмітки в паспорті про звільнення. 15 вересня подати списки для виявлення з будинку та накладання штрафу. Виконання цього персонально покладається на кербудів та власників будинків. На працюючих в Німецьких військових частинах скласти окремі списки зазначивши де працюють та хто утриманці, останні від явки звільняються»[10, арк.16]. Отримавши в паспорті штамп про звільнення від мобілізації, ще не означало що такі громадяни не будуть переслідуватися представниками окупаційної влади. Їх без будь-якої причини могли побити, принизити, відправити до поліцейської дільниці, ув'язнити.

На дії нацистів щодо примусової відправки населення окупованої Харківщини до Третього рейху досить активно вплинула діяльність підпільних організацій і цивільного населення. Одним із головним арсеналом методів боротьби була агітаційно - пропагандистська робота. Її формами були: 1. Усні - виступи родичів оstarбайтерів та осіб, яким вдалося, або через певні обставини повернутися назад, або втекти з нацистської каторги, підпільників; 2. письмові - листівки, звернен-

ня, плакати. Друкована продукція була найголовнішим засобом агітації і пропаганди. Ця точка зору підтверджується і в збірнику документів і матеріалів «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941-1943рр.)»: «Важливим засобом агітації і пропаганди являється розповсюдження серед населення окупованих територій ворогом районів області печатних матеріалів. За період фашистської окупації було видано 46 листівок і прокламацій тиражом в 8650 екземплярів»[13, с.16]. Із спогадів Н. Бабусенка, радянського розвідника, що служив офіцером гестапо, які були опубліковані у збірнику документів і матеріалів «Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали»: «Звичною стала поява листівок із закликами протидіяти владі, ухилятися від вивезення на роботу до Німеччини, створювати німцям нестерпні умови в окупованому ними місті Харкові й області»[4, с.167].

У листівках, підпільні організації Харківщини: призивали не вірити багаточисленним обіцянкам нацистів щодо щасливого і безтурботного життя для громадян, які поїдуть у Німеччину; роз'яснювали населенню Харківщини дійсні а не ілюстровані цілі нацистів щодо відправки наших громадян до Третього рейху; попереджували населення у тому, що «Хто поїде в Німеччину-того чекає загибель»[14, с.6].

Щоб не бути відправленими до Третього рейху, підпільники у листівках:

- «призивали харківчан давати неправдиві свідчення про себе, щоб уникнути відправки до Німеччини»[15, с.143];

- «давали поради радянським людям, як врятуватися від не волі, закликали їх не приходити на збірні пункти, уникати будь-яких реєстрацій, тікати з ешелонів, ховатися в лісах, йти до партизанів»[14, с.6].

Окрім підпільних організацій, активну роботу по запобіганню втіленню в життя нацистських планів щодо примусового вивозу населення Харкова і області до Третього рейху здійснювали прості громадяни. Вони безкорисно переховували у себе вдома і в знайомих громадян, яких нацисти планували відправити до Німеччини, видавали таким громадянам фальшиві документи, медичні довідки. Із спогадів М. Я.

Франкова, колишнього командира підпільно-партизанської групи, які були опубліковані у збірнику матеріалів і документів «Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни»: «Нерідко патріоти-лікарі міста і залізничної станції, з якими були зв'язані члени групи, видавали харків'янам довідки про хвороби, рятуючи їх тим самим від фашистської каторги» [14, с.144].

Через досить активну агітаційно-пропагандистську, збройну діяльність підпільників, партизан, цивільного населення Харківщини окупанти зіткнулись з певною проблемою. С. Д. Гальчак, у науковій праці «Східні робітники» з поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам» підкреслив те, що «...у зв'язку з посиленням активності бандитів...вербування робочої сили для відправлення до Рейху дуже утруднене або майже зовсім не можливе. Передумовою успішного вербування робочої сили для відправлення в Рейх у районах активної діяльності бандитів є виділення великих сил поліції» [16, с.267]. На численні нелюдські методи вербування у поєднанні з численними проявами геноциду змушені були відреагувати навіть нацисти. У численних зверненнях до представників місцевої окупаційної влади, нацисти наголошували на тому, що вербувальні комісії не повинні занадто старатися, оскільки таке старання може призвести до недовіри населення до німецької агітаційно - пропагандистської кампанії. До уваги, такі зауваження, так і не були не тільки взяті але й не почуті нацистами на окупованій ними території Харківщини.

Примусова евакуація населення Харківщини, під час відступу нацистських військ стало продовженням злочинних дій окупантів. Реалізація цих заходів здійснювалася у відповідності з планами Ф. Заукеля, про поповнення контингенту робочої сили і Г. Гімлера, про перетворення української землі у «випалений простір». На захід, разом з нацистськими військами добровільно виїжджали люди, які свідомо або з примусу співпрацювали з окупантами. Це були бургомістри, адміністратори різних рівнів, поліцаї. Займаючи в

окупаційній нацистській владі Харкова важливі господарські адміністративні посади, вони відчували, що каратиме їх за співпрацю з окупантами, радянська влада. Науковці, певна частина інтелігенції, яка в часи німецької окупації співпрацювала з нацистами, не сприймаючи радянської системи також вирушила до Третього рейху. Як зазначила Дьякова О. В., у праці «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю»: «Готуючись до відступу, німці вивозили цінності, грабували місцеве населення. Все. Що не могли вивести, намагались спалити або підірвати. У цьому їм на заваді ставали місцеві жителі, які навіть ризикуючи життям, гасили вогонь або знешкоджували вибухівку. Колаборанти, відчуваючи покару за співпрацю з окупантами (особливо ті, хто знущався над людьми), тікали на захід з німецькими військами. Натомість були випадки, коли гітлерівці силоміць забирали із собою людей...» [5, с.16]. Із стенограми бесіди, проведеної в Українському фізико-технічному інституті, із І. П. Корольовим та Г. А. Милютіним, яка була опублікована у збірнику «Місто і війна: Харків у роки Великої Вітчизняної війни»: «у лютому 1943 року німці розпочали упаковуватися. Забрали інструменти найбільш цінні, які правда, при них були придбанні на їхні кошти. Частина бібліотеки і забрали наукових робітників, Браїловського з жінкою, Шлякова, Вишинського, Дорогого, стіклодува Бородачова, коваля нашого і механіка Карпенка. Лаборант Глоба сам попросився поїхати» [17, с.324].

У цей період, нацисти на Харківщині, виконуючи розпорядження німецького командування щодо збільшення кількості відправленого окупованого населення до Німеччини, активно взялися за примусове вивезення неповнолітніх до Третього рейху. Давидович Ю. В., у тезах доповіді «Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943 рр.)», підкреслювала: «Трудовій мобілізації підлягали особи починаючи з 15 років, однак фактично до обов'язкової трудової діяльності залучалися діти з 9-тирічного віку» [18, с.48]. Згідно з матеріалу Державно-

го архіву Харківської області, у шкільному творі «Що я пережила під час окупації нашого міста», який був написаний 21 березня 1945 року, учениця 9 «б» класу, м. Богодухова, Надія Торяник підкреслювала те, що: «...німці почуваючи свою загибель і те, що їм недовго прийдеться розгулювати по нашим містам і селам старалися понабирати собі речей і забрати як можна більше людей для відправки до Німеччини. І вони насильно угнали і мою старшу сестру, яка цілих 4 місяця і 7 днів не вилазила з горища»[19, арк.92зв]. Примусове вивезення малолітніх дітей Харкова і області до мілітаристської Німеччини, здійснювалося з метою: 1. поповнення трудових ресурсів Третього рейху; 2. підриву генетичного потенціалу як України в цілому так і Харківщини зокрема. В збірнику матеріалів «Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями» зазначено те, що «під час проведеної окупантами цільової операції під кодовою назвою «Сіно» («Neu action», 1943р.) до району було відправлено десятки тисяч неповнолітніх українців»[20, с.246]. Якщо неповнолітні відмовлялися від мобілізації, то окупанти застосовували репресії проти їхніх батьків репресії. Згідно з матеріалами Державного архіву Харківської області, у

Дергачівському районі, за спроби переховування своїх дітей від відправки до Третього рейху, нацисти застосовували до їхніх батьків тілесні покарання[21, арк.11].

Лише рішучий наступ військ Червоної армії в серпні 1943 року завадив тотальному вигнанню всього працездатного населення Харківщини до Німеччини.

Щодо питання про загальну кількість примусово депортованих громадян Харківщини до Третього рейху в роки Другої світової війни, то автори статті «Дзвони пам'яті», В. Донін та В. Лебедев відзначали: «... із Харківщини на примусову працю до Німеччини вивезли 164 045 бранців» [22, с. 41]. По районах Харківської області, відомості про загальну кількість примусово вивезених нацистами громадян до Третього рейху, отримуємо із архівного документу, який був опублікований у додатку В., наукової праці О. В. Дьякової: «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю»: «Відомості про кількість харків'ян, яких насильно були вивезені фашистськими загарбниками у період тимчасової гітлерівської окупації на 1. 07. 1945 р., в тому числі і по Харківській області[5,с.40]:

№ п/п	Найменування районів	Насильно вивезених фашистськими завойовниками в тому числі			Із загальної кількості дітей до 16 років
		усього	чоловіків	жінок	
1.	м. Харків	110153	-	-	-
2.	Балаклійський	2089	589	1450	31
3.	Барвінківський	1450	407	1043	-
4.	Великобурлукський	-	-	-	-
5.	Богодухівський	4117	1583	2534	217
6.	Борівський	3	-	3	-
7.	Близнюківський	1806	480	1326	-
8.	Ольхіватський	-	-	-	-
9.	Вовчанський	650	10	640	-
10.	Двурічанський	-	-	-	-
11.	Валківський	3660	1876	1784	143
12.	Дергачівський	4023	1982	2042	-
13.	Зміївський	903	478	425	279
14.	Золочівський	3635	1268	2367	23
15.	Зачепилівський	1626	73	895	-
16.	Ізюмський	677	193	484	3
17.	Куп'янський	-	-	-	-
18.	Краснокутський	2651	1193	1458	99
19.	Кегичівський	236	59	277	-

20.	Красноградський	988	378	610	-
21.	Коломацький	1967	978	989	-
22.	Лозівський	1861	648	1213	14
23.	Липецький	695	23.3	412	159
24.	Нововодолазький	6098	2800	3298	-
25.	Олексіївський	1087	241	846	-
26.	Печенізький	239	57	182	-
27.	Петрівський	880	150	730	-
28.	Савінський	239	63	176	-
29.	Старосалтівський	192	57	135	7
30.	Сахновщанський	966	184	782	16
31.	Старовіровський	3004	1231	1773	677
32.	Харківський	3653	1220	24333	-
33.	Чугуївський	2258	1187	1071	-
34.	Шевченківський	-	-	-	-
35.	м. Ізюм	800	233	567	7
Разом		161585	19829	31593	1563

Згідно з даними таблиці, загальна кількість примусово вивезеного нацистами цивільного населення Харківщини до Німеччини становила 161585 осіб. Оскільки, відомості про депортованих із Вільховатського, Дворічанського, Куп'янського, Шевченківського районів, станом на 1 липня 1945 року не були враховані, то можна говорити про те, що кількість примусово вивезеного населення Харківщини до Третього рейху була більшою. Аналіз демографічної характеристики дає можливість констатувати той факт, що із міста Харкова була найбільша кількість депортованих – 110153 осіб, найменша - із Борівського району – 3 особи. Із загальної кількості депортованих: чоловіки склали – 19829, жінки – 31593. Коефіцієнт маскулінізації визначаємо за формулою: $K_{fem} = \frac{ж}{ч} \times с$, де ж – кількість жінок, ч – кількість чоловіків, с - 100 або 1000 осіб[23, с.10]. По Харківській області він буде таким: $K_{fem} = \frac{31593}{19829} \times 100 = 159$. Оскільки, загальний коефіцієнт фемінізації становить 159, то у статевій структурі примусово вивезеного населення Харківщини на різноманітні роботи до Третього рейху переважали жінки. Наприклад, по Лозівському району, із

загальної кількості депортованих(1861 осіб), більшість становили жінки. Коефіцієнт фемінізації буде: $K_{fem} = \frac{1213}{648} \times 100 = 187$ (де 1213 – кількість депортованих жінок, 648 – чоловіків). Однак, у деяких районах, не значна більшість депортованих становили чоловіки. Наприклад, у Холодногірському районі м. Харкова, із загальної кількості примусово вивезених (1193), чоловіки становили – 597, а жінки – 596 осіб[24].

Для визначення демографічної структури депортованих необхідно розглянути статевікову структуру примусово вивезених з Харкова і області. Для її побудови необхідно: 1. Визначити абсолютну кількість чоловіків і жінок; 2. В окремих вікових групах розподілити їх за співвідношенням статей і за віком[25, с. 62]. Джерелами для визначення статевої структури депортованих стали списки оstarбайтерів з Холодногірського району м. Харкова[24]. Для статистичних і математичних підрахунків, більш оптимальним віковим інтервалом було вибрано п'ятирічний. На основі списку осіб, які були примусово вивезені до Третього рейху, їхнього року: народження, депортації була складена таблиця:

Статевікова структура вивезеного на примусові роботи до Німеччини населення з Холодногірського району м. Харкова

		Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
№	Вік	Абсолютна кількість осіб			Показники структури %			

1	10-14	28	10	18	100%	36	64	180
2	15-19	560	257	303	100%	46	54	118
3	20-24	209	85	124	100%	41	59	146
4	25-29	93	53	40	100%	57	43	0,75
5	30-34	116	75	41	100%	65	35	0,55
6	35-39	82	44	38	100%	54	46	0,86
7	40-44	54	32	22	100%	59	41	0,66
8	45-49	32	28	4	100%	88	12	0,143
9	50-54	14	8	6	100%	57	43	0,75
10	55-59	5	5	0	100%	100	0%	0
Усього		1193	597	596	100%	51	49	0,99 ~ 1

Проаналізувавши статистичні дані і провівши математичний підрахунок визначаємо коефіцієнт фемінізації: $K_{fem} = 596 / 597 \times 100 = 0,99$. Незважаючи на те, що кількість вивезених чоловіків і жінок майже була майже рівною, все ж таки більшість становила чоловіки. Вони переважали майже в усіх вікових категоріях. Лише у віці 15-19 років більшість становили жінки. Більш відчутнішою перевага чоловіків була у старшому віці. Так наприклад у віці 55-59 років серед депортованих із Холодногірського району м. Харкова не було жодної жінки. Головною причиною цього

було те, що жінки такого віку на відміну від чоловіків, недосить користувалися попитом в нацистській Німеччині із - за меншої витривалістю до важкої праці.

У віковій структурі серед депортованих – переважала молодь. Наприклад, з Холодногірського району, дві третини із загальної кількості примусово вивезених становили молоді люди. Більшу половину становили юнаки і дівчата у віці 15-19 років. На основі опрацьованих матеріалів Державного архіву Харківської області удалося скласти таблицю:

Статевікова структура вивезеного на примусові роботи до нацистської Німеччини населення Холодногірського району м. Харкова у віці 15-19 років

		Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації
№	Рік н.р.	Абсолютна кількість осіб			Показники структури %			
1	1923	138	72	66	100%	52	48	0,93
2	1924	150	66	84	100%	44	56	127
3	1925	136	57	79	100%	42	58	121
4	1926	89	41	48	100%	46	54	117
5	1927	47	21	26	100%	44	55	123
Усього		560	257	303	100%	46	54	118

Згідно з даними таблиці, в Холодногірському районі м. Харкова, із загальної кількості депортованих до Німеччини в роки Другої світової війни(1193), 560 осіб – становила молодь 1923-1927 р. н.[24]. Більшість вивезених становили дівчата – 303 особи. Хлопців – 257. У відповідності з цими цифрами, коефіцієнт фемінізації буде становити: $K_{fem} = 303 / 257 \times 100 = 118$. У віковій категорії дівчата, окрім 1923-1924 років народження переважали хлопців.

Розбіжність у масштабах примусової мобілізації по районах Харківщини пояс-

нюється розташуванням шляхів сполучення до вузлових залізничних станцій для відправки місцевого населення до Німеччини і тим, що частина населення Харкова, рятуючись від голоду і холоду переїхала до невеликих містечок і селищ області.

При аналізі вікової структури населення необхідно враховувати її поділ на біологічний та економічний типи. Більш детально розглянемо економічний тип депортованих, оскільки у більшості випадках нацисти, при примусовій відправці цивільного населення окупованих територій до Німеччини на різні роботи, керувалися не

біологічними а виключно економічними чинниками. Згідно з працею Л. Анрі і А. Блюма «Методика аналізу в історичній демографії», будь-яке населення розділяється на людей допродуктивного, продуктивного, постпродуктивного віку[26, с.23]. На основі поділу населення за економічним типом і опрацьованих статистичних даних про депортованих із Холодногірського району Харкова удалося скласти таблицю:

Структура населення, вивезеного на примусові роботи до Німеччини з Холодногірського району м. Харкова, згідно з економічним типом поділу.

Аналіз таблиці дає можливість констатувати той факт, що переважна більшість примусово вивезених з Холодногірського району Харкова становили особи продуктивного типу (1165). Депортованих допродуктивного віку - лише 28 осіб. Жодного чоловіка і жінки постпродуктивного віку з Холодногірського району не було вивезено, оскільки нацисти вивозили із окупованої території Харківщини більш здорове, витривале цивільне населення, яке здатне було б в Третьюму рейху досить швидко і активно виконувати важку трудову діяльність.

В цілому, опрацьований в результаті даного дослідження емпіричний матеріал дозволяє зробити такий висновок: в окупаційний період, нацистський режим активно мобілізував працездатне населення Харківщини на різноманітні роботи до Третього рейху. Досягши значних масштабів, депортація населення була важливою складовою частиною гітлерівської політики. Примусове вивезення робочої сили – це була продумана політика упродовж всієї окупації Харківщини. Для її реалізації, окупаційна влада створила цілу адміністративну систему. Вона включала представників посадових осіб, керівників будинків, старост, поліцію, військові формування. Нацистами набір населення міста і області, здійснювався не тільки за допомогою пропаганди, але і засобами економічного тиску та жорстокого примусу.

Депортація населення з окупованих територій до нацистської Німеччини мала певні особливості і залежала від багатьох

причин. Найголовнішими серед них, згідно з твердженнями Т. В. Пастушенко були: 1) діяльність нацистських каральних загонів, що вели боротьбу з партизанами, і відповідно відсоток депортованих був вищим; 2) евакуація всього населення під час відступу німецької армії восени 1943 року, що й зумовило великий відсоток вигнаних; 3) великий відсоток місцевого населення окремих населених пунктів становили німецькі поселенці - депортованих відповідно була невелика кількість; 4) необхідність працювати в тилу; 5) саботаж окремих німецьких підприємців і чиновників процесу

№ п/п	Вік, н/р	Усього, осіб
1	0-14	28
2	15-64	1165
3	65 і старші	0
Усього		1193

мобілізації із власних підприємств, на яких необхідно було працювати[27, с.85-87].

У більшості випадків, населення Харківщини, примусову депортацію до Третього рейху зустріло досить негативно. Незважаючи на прийняті окупантами заходи, депортовані не перетворилися на покірних рабів. Ризикуючи своїм життям вони, щоб не бути відправленими до Німеччини, здійснювали: втечі, переховування, симулювання різних захворювань, підкуп посадовців, фіктивні шлюби. Окупаційна влада, чим довше застосовувала депортаційні заходи, тим дії місцевого населення ставали більш радикальними. Підпільні організації, групи і прості громадяни Харківщини також здійснювали активний опір нацистським планам щодо примусового вивозу населення міста і області до Третього рейху.

Отже, на сьогоднішній день дослідження тематики щодо примусового вивезення окупаційною владою працездатного населення Харківщини на різноманітні роботи до Третього рейху, у роки Другої світової війни, перебуває у стані активного розвитку. Перспектива подальших досліджень знаходиться у більш детальному вивченні фашистських програм щодо депортованих з Харківщини, аналізу становища остарбайтерів на місцях примусової праці Третього рейху, розширенні територіальних

меж наукового пошуку для більш достовірного визначення загальної кількості примусових робітників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. П. Перечитуючи написане. / О. П. Реєнт. – К., Інститут історії України. НАН України, 2005. – С.3.
2. Коротенко В. Доля оstarбайтерів: між лещатами двох тоталітарних режимів(за документами Державного архіву Полтавської області). / В. Коротенко. // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. - К., 2011. - С.462 - 466.
3. Скоробагатів А. В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). / А. В. Скоробагатів. - Х.: 2004. – 368с.
4. Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали. Укладач О. В. Дьякова. «Видавництво Сага», Харків. 2010. – 386 с.
5. Дьякова О. В. Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: методичні рекомендації з історії рідного краю. / О. В. Дьякова. - Х., 2013. – 99с.
6. Довгополий Я. Українці на примусових роботах в Третньому Рейху. / Я. Довгополий. // Всесвіт. - 2001. - №3-4. - С.127-129.
7. О доблести, о подвигах, о славе. К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне. Составитель А. В. Меляков. Редактор: Л. С. Сорока (гл. ред.) и др., Харьков, «Золотые страницы». 2005. - С.88.
8. ДАХО. - Ф. Р. - 3080. - Оп.10. - Спр.37. - Арк.1-2.
9. Там же. - Ф. Р. - 2982. - Оп.3. - Спр.10. - Арк.20.
10. Там же. - Ф. Р. - 3072. - Оп.1. - Спр.2.
11. Там же. - Ф. Р. - 3070. - Оп.1. - Спр.190. - Арк.18.
12. Там же. - Ф. Р. - 3065. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.5.
13. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941-1943гг.). Сборник документов и материалов. Редактор Л. Н. Каминский. - Х. - Из-во «Прапор». - С.16.
14. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. Збірник матеріалів і документів. Упорядник П. І. Денисенко. - К. - 1969. - 340 с.
15. В боях за Харьковщину. Сборник воспоминаний участников Великой Отечественной войны. Под общей редакцией О. С. Стеча. - Х. - Из - во «Прапор». - 1973. – С.143.
16. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. / С. Д. Гальчак. - Вінниця, 2003. - 344с.
17. Город и война. Харьков в годы Великой Отечественной войны. [Воспоминания об оккупации Харькова]. / Сост. С. М. Куделко, С. И. Посохов, Е. В. Дьякова. - СПб.: Алейтея. - 2012. - 568с.
18. Давидович Ю. В. Неповнолітні мешканці міста Харкова в умовах нацистської окупації (1941-1943 рр.). / Ю. В. Давидович. // «Краєзнавство і учитель – 2015»: Тези доповідей міжнародної конференції (27 лютого 2015 р., Україна, м. Харків) / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2015. - С.46-48.
19. ДАХО. - Ф. Р. - 3746. - Оп.1. - Спр.107. - Арк.92зв.
20. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. матер.: У 7 т. - М., 1961. - Т.7. - С.246.
21. ДАХО. - Ф. Р. - 4190. - Оп.1. - Спр.19. - Арк.11.
22. Книга скорботи України: Харківська обл. У 3 т. / Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін.; Обласна ред. кол.: В. Г. Дулуб (керівник) та ін. - Харків: Обласна пошуково - видавнична наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003. - Т.1. - С.41.
23. Волошин Ю. В. Стативно-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII століття / Ю. В. Волошин // Історична пам'ять. Науковий збірник. - 2011. - № 1(25). - Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. - С.10.

24. ДАХО. - Ф. Р. - 3746. - Оп.2. - Спр.10.

25. Муровцева Ю. І. Демографія: Навчальний посібник / Ю. І. Муровцева. – К.: Кондор, 2006. – С.62.

26. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с франц.

С. Хока и Ю. Егоровой / Л. Анри, А. Блюм. - М.: РГГУ, 1997. – С.23.

27. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53pp.). / Т. В. Пастушенко. – К., 2009. – С.85-87.

LITERATURE

1. Reent O. P. Rereading the written. /O. P. Reent. -К., Institute of history of Ukraine. NAS of Ukraine, 2005. -S.3.

2. Korotenko v. Fate not found: lešatami between the two totalitarian regimes (documents of the State archive of Poltava region). /Korotenko. Ukraine in World War II: sources and interpretations (up to 65-year anniversary of the great victory). The materials of the International Scientific Conference/Executive Editor: Legasova I.-k., 2011. - S.462-466.

3. Skorobagatov A. Kharkiv during the German occupation (1941-1943). /A. Skorobagatov.: 2004. – 368 s.

4. Kharkiv during the Great Patriotic War: documents and materials. Compiled By O. Dyakova. "Publishing Saga" Kharkov. 2010. – 386s.

5. Dyakova o. Kharkiv during the Great Patriotic War: methodical recommendations on the history of his native land. /O. Dyakova. -X, 2013. -99 s.

6. Dovgopoly: I Ukrainian forced works in the Third Reich. /I Dovgopoly:. The universe. -2001. -№ 3-4. -P. 127-129.

7. O. doblesti, o. deeds, o slave. HP 60-in honor of the Pobedy in the great Otečestvennoj vojne. Sostavitel' Av Melâkov. Edited by: I. s. Soroka (sec. ed.) etc., Kharkov, "Golden pages". 2005.- P.88.

8. ДАНО. -F. r.-3080. –Op.10. -10.37. - Arc.1-2.

9. Ibid. -F. r.-2982. – Op.3. –Ab.10. - Arc.20.

10. Ibid. -F. r.-3072. – Op.1. – Arc.2.

11. Ibid. -F. r.-3070. – Op.1. - 10.190. - Arc.18.

12. Ibid. -F. r.-3065. – Op.1. –Ab.1. - Arc.5.

13. Har'kovšina in the years of the great Otečestvennoj wars (iûn' 1941 -1943 rr).

Sbornik company and materials. Editor: L. N. Kamins'kij. -X-From-"Flag". -S.16.

14. Listivki partijnogo pidpillâ i partizans'kih zagoniv of Ukraine from Rocky First Vitčiznânoï vijnî. Zbîrnik materialiv i strict. Uporâdник P. I. Denisenko. -К.-1969. - 340p.

15. In the battle for Har'kovšinu. Sbornik vospominanij učastnikov Great Otečestvennoj wars. Under a redakciej o.s. Steča. -X-From-"Flag". -1973. P. 143.

16. Gal'cak s. d. "Eastern workers from Podolia in the Third Reich: the Nazi deportation, katorga, resisting the enslavers. /S. D. Gal'čak. Vinnitca, 2003. -344 p.

17. Gorod s vojna. Kharkov in the years of the great Otečestvennoj wars. [Vospominaniâ r okkupacii of Kharkov]. /Sost. S. M. Kudelko, S.i. Posohov, E. V. D'âkova. -St. Petersburg: Alejteâ. 2012. -568 p.

18. Davidovich Yu.v. Minors are residents of the city in the face of Nazi occupation (1941-1943). /Y. Davidovich. "Study of local lore and the teacher – 2015: abstracts of International Conference (February 27, 2015, Ukraine, Kharkiv)/Kharkiv National Pedagogical University after g.s.Skovoroda. – Kharkiv: Collegium, 2015. -P. 46-48.

19. ДАНО. -F. r.-3746. –Op.1.-10. – Ab.107. - Arc.92zv.

20. Nûrnbergskij process of nemeckimi over voennymi glavnymi prestupnikami. Sat. mater.: 7 t.-m., 1961. -T 7. -P. 246.

21. ДАНО. -F. r.-4190. –Op.1. –Ab.19. - Arc.11.

22. The book of sorrow of Ukraine: Kharkiv oblast 3 t./home ed. .: i. a. Gerasimov (Chairman), etc.; Regional ed. count: v.g. Dulub (head), etc. -Kharkiv: Regional search and publishing the scientific revision of the book of memory of Ukraine, 2003. -T. 1. -S. 41.

23. Voloshyn y. Sex-age structure and population's wedding in Poltava in the second

half of the XVIII century/y. Voloshin//historical memory. Scientific publication. -2011. -№ 1 (25). -Poltava: PNPU v. Korolenko, 2011. - S.10.

24. ДАНО. -Ф. р.-3746. –Ор.2. –Аб.10.

25. Murovceva Yu and Demography: textbook/Yi Murovceva. – Kyiv: Condor, 2006. - P.62.

26. Anri I., Blum a. Method the analiza historical demografii/lane. with Franz. S. Hoka and y. Egorovoj /I. Anri, Blume. -M.: RGGU, 1997. - P.23.

27. Pastushenko, T. V. Ostarbajteri from Kiev: recruitment, forced labor, repatriation (1942 – 53rr). /T. V. Pastushenko. -K., 2009. – Pp.85-87.